

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№11
(19350)

2020 чылдың
февраль 4
вторник

Хүннүң үнери — 08:16
Ажары — 17:35
Хүн дурту — 9:19

Садар өрттээ хостуг 12+

Национал төлевилелдер боттаныышкында

ОРУКТАР ТУДУУНЧЕ КҮШ МӨӨҢНЕТТИНГЕН

«Орук четкизи», «Орук ажил-агыйын хөгжүдериниң ниити системниг хемчеглери», «Орукка шимчээшкинниң айыыл чогу» болгаш «Россияның Камгалал яамызының автомобиль оруктары» деп федералдыг төлевилелдерни Россияның Президентизиниң 2018 чылдың май 7-де «Россия Федерациязының хөгжүлдезиниң 2024 чылга чедир үе дургузунда национал болгаш стратегтиг сорулгаларының дугайында» № 204 Чарлыын күүседире-биле ажилдап кылган. Ол төлевилелдерниң кол сорулгалары регионнарда эки шынарлыг оруктарны тудары, федералдыг оруктарның 50 хуузуң кончуг эки шынарлыг болурун чедип алыры, хей озал-ондак болуп турар орук участоктарының хемчээлин кызырары, оруктарга озал-ондак болурун 2030 чылга чедир шуут чок кылыры.

Орук талазы-биле национал төлевилелдерде кол сорулгаларның бирээзи — оруктарны тударыга ажылгаар эң чаа технологияларның болгаш материалдарның Реестрин тургузары, аңаа кирген чаа технологияларны болгаш материалдарны ниити орук тудуунга ажылгаары 2024 чылга чедир 80 хуу чедип алыры. Россияның федералдыг чергелиг национал төлевилелге киржири-биле бистиң республикага «Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары» деп төлевилелди ажилдап кылган. Национал төлевилелдерни ажилдап кылырының ырак мурнунда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республикада орук четкизин экижидер талазы-биле ажилды чорудуп турган. М-54 автомагистральды Кызылдан барыын талаже угландыраын федералдыг төп эрге-чагыргадан чедип алганы чөөн, төп болгаш барыын кожууннар аразында автомобиль аргыжылгазын экижиткен.

Эрткен чылын чайын «Енисей» автомобиль оруктарының эргелели ажилчын күштүң болгаш машина-техниканың хей кезиин Р257 автооруктуң капитал септелгезинге мөөңнээш, ооң берге болгаш озал-ондак болуп болур участоктарына септелге ажилдарын чоруткан. Шагаан-Арыг биле Чадаана хоорайлар аразында

орукта 913 — 929, 975 — 992, 1016 — 2026 километр участоктарда капитал септелге ажилдарын 2019 чылда кышка чедир бүрүнү-биле дооскан. Ол участоктарда орук кыдыына хар, чаас суу чыгы бээр ыйгыл черлерде оруктарның адаан өттүр суг эрттирер, тускай быжыг материалдан кылган хоолойларны салган. Чүгле 975 — 992 километр участокта ыңдыг хоолойлар 18 хире санныг. Септелгези эң берге тулааланчак, ыңчангаш септелге ажилдарына амгы үениң чаа технологияларын ажылгап кылган. Р257 оруктуң Шагаан-Арыг болгаш Чадаана хоорайлар дужунда белдирлерниң чырыдылга ажилдарын база кылып чоруткан. Ам ол участоктарда орук каалама тас, автомашиналар кандыг-даа шаптараазыннарда таварышпайн, аңаа автомашиналар озал-ондаа, мурнуку үеге деңнээрге, элээн эвээжээн. Төп, барыын кожууннар аразында чүк сөөртүп, пассажирлер аргыштырып турар чолаачылар оруктуң шынарының экижээнин, аңаа чоруурга черле таарымчалыын демдегледип турарлар.

2020 чылдың чылыг үезинде Р257 автооруктуң берге болгаш озал-ондак болуп болур участоктарында септелге ажилдарын уламчылаар.

(Уланчызы 3-кү арында).

БАЗА КАТАП БОК ДУГАЙЫНДА

Дүүн, февраль 3-те, болуп эрткен Тыва Республиканың Баштыңының аппарат хуралына «СТ-ТБО» КХН-ниң багай ажилының дугайында айтырыгны Шолбан Кара-оол база катап көдүргөн. Чүге дээрге «СТ-ТБО» КХН бокту доктаамал үндүр сөөртпес азы шуут үндүр сөөртпес хирезинде, ол коммунал ачы-дуза дээш төлевирлер квитанцияларын хей квартиралыг бажыңнарның чурттаачыларының чорудуп турарына хамаарыштыр хей хомудалдар Кызыл хоорайның мэриязынга болгаш Тываның Баштыңының адынга доктаамал кирип турар.

РФ-тиң «Роспотребнадзор» күрүне албан чериниң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң болгаш ТР-ниң чуртталга-коммунал инспекциязының удуртулгазындан «СТ-ТБО» КХН-ниң ажилын кончуг шыңгыы контрольга ап, хамаатыларның хомудалдарын чөптүү-биле сайгарарын, бокту үндүр сөөртүр болгаш болбаазырадыр талазы-биле регион операторунуң ажилына чогуур үнелелди бээрин Тываның Баштыңы негзэн.

Регион операторун шилиир талазы-биле конкурска ТР-ниң Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый яамызының талазындан четпестер бар болган-даа болза, «СТ-ТБО» КХН-ниң багай ажилына хамаарыштыр хамаатыларның хомудалдарын чөптүү-биле сайгарарынче республиканың прокуратуразы улуг кичээнгейни салып, хергекчилерниң эрге-ажыктарын камгалаар ужурлуг дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн.

ЧЫЛЫДЫЛГА

Даштын сооктуң күштелип турары-биле, чылыдылга болгаш чырык талазы-биле айтырыгларны Роман Кажин-оол сайыттың дыңнатканы мындыг: ниитизи-биле чылыдылга болгаш чырык талазы-биле тустузунда харыысалгалыг бригадалар ажилдап турар. А дизельдиг 19 станция ажилдап турар, курлавырда --11, а 2 станция септелгеде. Ак-Довурак хоорайда, Хову-Аксында, Чаа-Хөлде ЧЭТ-тиң ажилы ортумаа-биле чоруп турар база одаар хөмүр бар дээрзин кожууннарның чагырга даргалары илеткээннер.

ТР-ниң Чазааның Аппарат хуралындан

Чырык талазы-биле Каа-Хем суурнуң караңгы кудумчуларынче кичээнгейни угландыраын Кызыл кожууннардалгаларына сагындырган.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Бо үеде кыштаглаашкын кол кичээнгейде болгаш малчын коданнарже үнүүшкүннерни доктаамал чорудуп турар деп, көдээ ажил-агый талазы-биле харыылаар удуртукчулар илеткээ. Чаш малды онча-менди камгалап алыры болгаш бөрүлер-биле демиселди шыңгыы чорударын чагырга даргаларына болгаш удуртукчуларга Чазак Даргазы сагындырган.

Туранда сыын ажил-агыйынче улуг кичээнгейни угландыраын ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыды Айдың Дунга дыңнаткан. Тывада сыынның баш санының өзүлдезиниң дугайында айтырыгны шыңгыызы-биле тургускан.

Ол ышкаш көдээ ажил-агыйның удуртукчуларына хоорайларда черлик ыттарга хамаарыштыр чоннуң тургускан айтырыгларын мурнай шиитпирлээрин база дааскан. Бо хуралдан ажил-агыйының талазы-биле чогуур түңнелдерни үндүрерин удуртукчуларга Чазак Даргазы шыңгыы сагындырган.

ӨӨРЕДИЛГЕ

«Демография» төлевилел-биле республикада уруглар садтарының немелде тудугларының ажил-чорудулгазы кандыг байдалда чоруп турарын хуралга база чугаалашкан. Ниитизи-биле тудугларның чорудулгазы 65 хуу кылдынган.

Хандагайтыда уруглар садының немелде тудуун «Строинвест» КХН хүлээнип алган. Тус чер чагыргазы тудуга машина, кывар-чаар материалдар-биле деткимчени көргүзүп турар. Тудугнуң одалга черин боттарының күжү-биле кылып алганнар. Тудугжуларга өгнү тургускаш, изиг чем-биле хандырып турар. Кызыл-Мажалыктың уруглар садының немелде тудуунда иштики ажилдар арткан. Ында ниитизи-биле 32 киж ажилдап турар. Би-Хемниң Сесерлигге уруглар сады 45 хуу туттунган. Эринниң уруглар садының немелде тудуунда 26 киж ажилдап турар. Бо неделяда каңнакчылар бригаданы манап турар дээрзин тус черниң чагырыкчызы дыңнаткан. Бай-Тайгада болгаш Чадаана хоорайда тудуглар дооступ турар. Чазак Даргазы уруглар садтарында немелде тудугларны февраль 15-ке чедир доозарын кожуун чагыргаларындан негзэн.

Бистиң корр.

Хүннүн медээлери

МУНИЦИПАЛДЫГ
КОМАНДАЛАРНЫ ХЕВИРЛЭЭР,
МЕРГЕЖИЛДИ БЕДИДЕР

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун даалгазы ёзуугаар, Тыва Республиканың Чазза биле РҮАБКАА филиалы – Тываның удуртуп-башкарылга институтунун аразында кады ажилдажылга дугайында дугуржулгабиле “Эргелеп-башкараар арга-мергежил: муниципалдыг командаларны хевирлээри” деп мергежил бедидериниң программасы боттанып турар. Сибирь федералдыг округтун субъектилер ортунда ол программаның боттанылгазын Тыва Республика биле Новосибирск облазында шенеп эгелзэн.

Программаның бирги өөредилге кичээлдери май-июнь айларда эрткен сагындыраал. Өөредилге үезинде 11 муниципалдыг тургузугнуң төлээлеринден Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Таңды, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Эрзин кожууннарның 8 муниципалдыг тургузугларын хевирлээн.

Институттун башкылары өөредилгеде теоретиктиг болгаш практиктиг кичээлдерни берип, муниципалдыг команда бүрүзүгө чугула херек төлөвилелдер темаларын тодарадып, бот-ажыл кылдыр онаалгаларны берген турган.

А өөредилгениң түңнел көзүндө, командаларның модераторлары болур институттун башкылары, менеджмент кафедрасының профессору Молотков Юрий Иванович база менеджмент кафедрасының доцентилери Матюнин Владимир Михайлович, Чернякова Мария Михайловна, Филиппов Дмитрий Викторовичниң тайылбырлаашкыны-биле эргелеп-башкарылга төлөвилелдерин ажилдап кылырын доозар. 2020 чылдың апрель 28-29 хүннеринде муниципалдыг

тургузугларда хөй-ниитиниң база чурттагыч чоннуң киржилгези-биле төлөвилелдерниң хөй-ниити камгалалы кылыр.

2020 чылдың январь 30-де, Тыва Республиканың экономика сайыды Каратаева Елена Владимировнаның даргалаашкыны-биле, муниципалдыг командалар төлөвилелдериниң түңнел камгалалы болуп эрткен. Күүсекчи эрге-чагырга органның удуртукчулары база оралакчылары, институт башкыларының регионда төлөвилел офиси эксперттер болуп, үнелелди кылган.

Кириген 8 өөредилге төлөвилелдеринден эң бедик демдектиг Таңды кожуунуң командасы «ТАР-ның 100 чылында 100 баш инектиг сүт-бараан фермазын тургузары» деп ажылы-биле бирги черге үнген. Кызыл хоорай командасының «Арыг девискээр – “Азия төвү” төлөвилели ийги черни алган. Улуг-Хем биле Чаа-Хөл кожууннарның «Улуг-Хемниң эртинези» төлөвилелдери үшкү черге төлөпиг болган.

Күүсекчи эрге-чагырга органның удуртукчуларын дагдыныкчы кылдыр төлөвилелдерде быжыгалаан болгаш, регионнуң төлөвилел офисиниң хайгааралында алган.

ТАЙЫП УЖАР,
ДАЯНЫП ТУРАР...

Шагаан-Арыг хоорайга болуп эрткен ужаражылгага «Чаа сорук» төлөвилели шииттирип чораан кижилерге кем-херек үүлгедиглери болгаш кемниг үүлгедиг чок чаа амыдыралче идегелди оттурган. Ылаңгыя оларның дөргүл-төрели төлөвилелге киржиپ турар кижизи дээш дагдынып турар.

Ак баштыг кырганнар-даа, көдээ ишчи херээженнер-даа уйнуун азы күдээзин эккеп, боттары олар дээш харылаарыга безин беленин дагдынып турарлар. Ол дээр-ле, төлөвилелдин киржикчизи чааскаан артпас, аңаа дузаны кадып келир улугу бар-дыр дээрзин херечилеп, төлөвилел хилис барбас, малды хоратпас, а чаа малчын турлаг чигинчиг кижилер чыгыр чер болу бербезин бадыткап турардыр. Чүге дизе бистин деткимче-вис тодаргай өг-бүлөгө болгаш ооң келир үезинге хамаарышкан болгай, бо айтырыг ооржулар делегейинге дуза звес, а тодаргай өг-бүлениң чаагай чоруунче угланган.

Мындыг кордалдар бар болганда, «Чаа соруктун» адын канчап-даа баскыратпайн, ооң сорулгазын тода медеп билип, төнчү чок катапталтынып турар оор-сууктан, өлүрүүшкүн болгаш дүржөктанышкыннар дээш хөй удаа херек үүлгедигишкыннеринге удур туржур ужурлуг бис. Ол

дээр-ле, звээш санныг чонувусту камгалап арттыраар-дыр. Бүдүн Тыва бо төлөвилелди хайгаарап көөр, черле ынчаш бүдүн республика «тайып ушкан» кижилерге амыдыралын чогу-дуп, ойлук чок эрткен үезинче эгилбес арганы берип турар. Олар ниитилелдин хүндүткелин шынчы күш-ажылы-биле, эрткен үеде кылган кемниг үүлгедиги дээш буруузу миннип, чөптүг бурунгаар көрүжү-биле чедип алып ужурлуг.

«Төлөвилелдин боттанышкынын күүседип турар эрге-дужаалдыг кижилерге «Чаа соруктун» киржикчилериниң чүү дээш олуруп чораан чылдагаанын өөренип, бо талазы-биле айтырыгларны шыңгы сайгарып көөрүн сагындыраар-дыр мен. Төлөвилелдин киржикчилериниң назы-харын 45 харга чедир угаттыраарын дилзэн дилеглер база хөй. Бо айтырыгны бис дарый сайгарып көөр бис» – деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

gov.tuva.ru

ОРУКТАР ТУДУУНЧЕ КҮШ
МӨӨҢНЕТТИНГЕН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

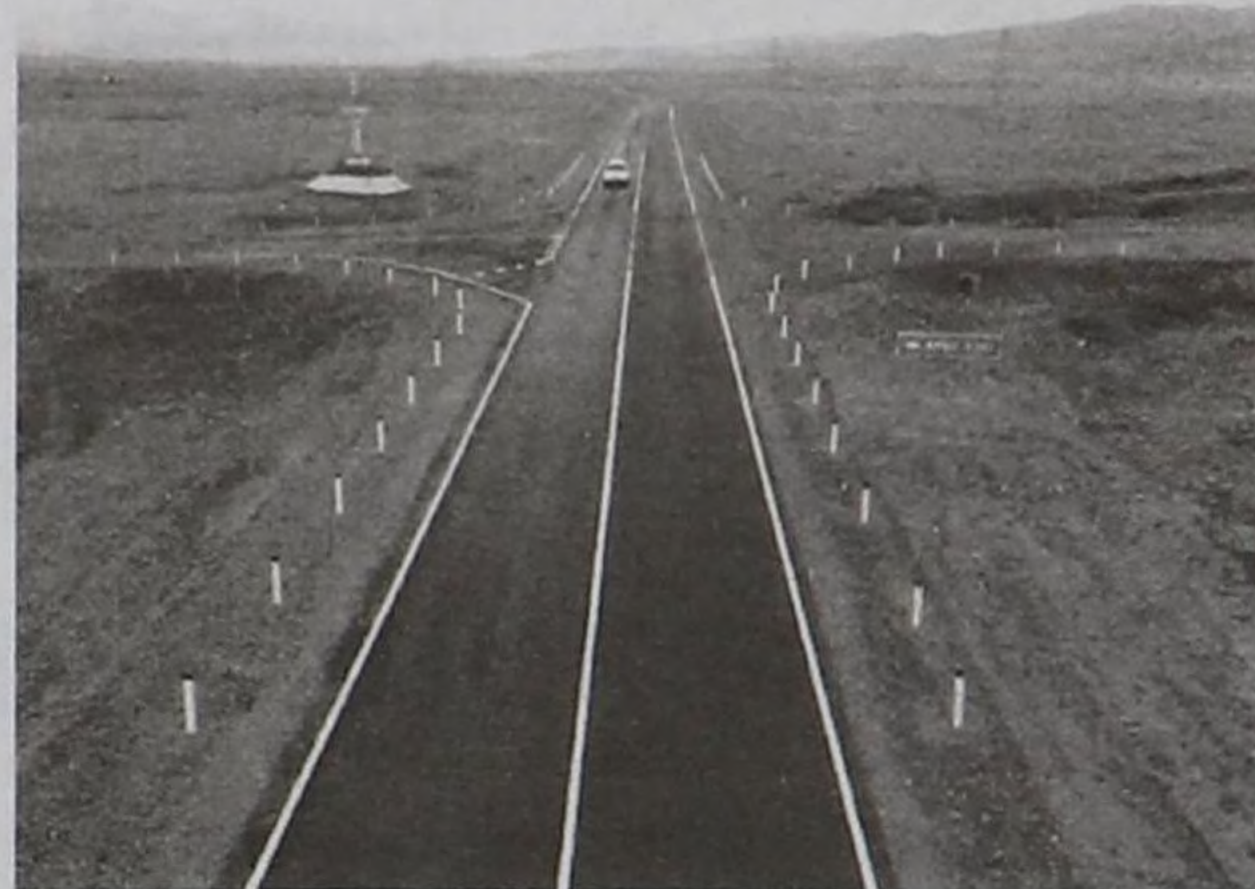
Республикада боттандырып турар «Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары» деп төлөвилел ёзуугаар чолаачыларга болгаш пассажирлерге ачы-дуза чедирер черлерни база тударын планнап турар. Аңаа бюджеттен дашкаар инвестицияларны база кириштирер.

Республикага 2019 чылда «Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары» төлөвилелди боттандыраарына ниитизи-биле 602,1 миллион рубльди үндүргөн. Ооң иштинде 346 миллион рубль федералдыг бюджеттен, 256 миллион рубль республика бюджетинден. «Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары» төлөвилел ёзуугаар бо чылын республиканың автомобиль оруктарына ниити хемчээли 80 километр хире узун участкага септелгени чоруткан.

«Орук четкизи» регион төлөвилелине ниитизи-биле 482 миллион рубльди үндүргөн. Ооң иштинде 329 миллион рубль федералдыг бюджеттен, 152,7 миллион рубль республика бюджетинден.

«Орук ажил-агыын хөгжүдериниң ниити системниг хемчеглери» регион төлөвилелине ниитизи-биле 482 миллион рубльди үндүргөн. Ооң иштинде 329 миллион рубль федералдыг бюджеттен, 152,7 миллион рубль республика бюджетинден.

«Орукка шимчээшкынниң айыыл чогу» регион төлөвилелине – ниитизи-биле 45,5 миллион рубльди. Ооң иштинде 16,7 миллион рубль федералдыг

бюджеттен, 28,8 миллион рубль республика бюджетинден.

Республиканың найысылалының болгаш кожууннар төптериниң кудумчуларында оруктарда, оларның белдирлеринде септелге ажилдарын чорудуп, шимчээшкын хайнышкынныг черлерге чадаг кижилерни автотранспорт аймаандан аңгылаар болгаш камгалаар херимнерни база тургузуп турар. Ындыг херимнерни Кызылдың Ленин, Кочетов, Калинин, Магистральная дээш өске-даа кудумчуларда автооруктар кыдында тургускан. Кудумчулар белдирлеринде светофорлар болгаш видеохайгаарал дериг-херекселер чаартып, кудумчуларга болгаш оларның белдирлеринге шимчээшкын угланышкыннарының демдектерин чаартып, немей кылып турар. Ол ажил кыштың бо соок хүннеринде безин уламчылап турар. 2020 чылда найы-

сылал Кызыл хоорайның Кочетов биле Найырал, Пушкин биле Рабочая кудумчуларның белдири дээш өске-даа элзэн каш кудумчуларның белдирлеринге, чадаг кижилер кылаштаарына айыылдыг участкага ниити хемчээли 4 500 метр узун дурт-тук демир камгалал херимнерни тургузар.

«Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары», «Орук четкизи», «Орук ажил-агыын хөгжүдериниң ниити системалыг хемчеглери», «Орукка шимчээшкынниң айыыл чогу» деп национал төлөвилелдерни боттандырган түңнелинде, республиканың автомобиль оруктарының шынары улам экижи-ир болгаш, аңаа шимчээшкын айыыл чок болуру чугаажок.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Кыштаглаашкын

МАЛ ООЛДААШКЫНЫНГА
БЕЛЕТКЕЛ ЭГЕЛЗЭН

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыя яамызының берген медээзи-биле алырга, кыш чымчак болганындан, мал кыштаглаашкыны онча-менди эртип турар.

Ындыг болзажок, январьның сөөлгү он хонуунда чамдык кожууннарга үзүктел чок хар чаганындан, малчын коданнарже аргыжылга нарыыдаан. Бии-Хем, Эрзин (Качык), Каа-Хем, Кызыл (Черби, Кара-Хаак) кожууннарда харның кылыны 35-40 сантиметр четкенинден, байдал онза хыналдада. А Мөңгүн-Тайга кожууннуң чамдык черлеринде хар чартык метр чедер деп барган. Кожуун чагыргазы Кара-Белдир деп черде – 4, Куу-Дагда – 2, Ак-Хөл-Өөжүнде – 1, Суглуг-Ойда – 1, Каргы-Бажында – 3, Дестиг-Кара-Сугда – 3 кышкы турлагларже оруктарны аштаары-биле бүгүла күштерни ынаар мөөнзэн.

Мал ажилдыгларның ам бир чымыштыг үези – мал оолдаашкынынга белеткелди күштелдирген. Бо чылын 677,1 муң баш шээр малдан 470 муң баш анай, хураганны камгалап алып сорулга салдырган. Эрткен чылын мал оолдаашкынының үезинде, Мөңгүн-Тайганың, Өвүрнүң, Эрзинниң, Улуг-Хемниң, Тес-Хемниң, Каа-Хемниң, Чеди-

Хөлдүн, Бии-Хемниң ажил-агыяларына 128 студент сакманчылап дузалашкан. Оларның эки эгелзешкын уламчылап, эки турачы дузаны алыры-биле бо чылын база сакман ажилынче студентилерни кыйгырып турар.

Республиканың Көдээ ажил-агыя яамызы көдээ ишчилерге боттук дузаны чедирип, малдың чаш төлүн чидирг чокка камгалап алып дээш, сакман ажилын калбартып шиитпирни хүлээп алган. Бо хүнде республиканың улуг көдээ ажил-агыя бүдүрүлгелеринден сакман ажилынче сургуулдарны хаара тудар дилеглер киргенин яамы дыңнаткан. Тываның күрүне университетиниң көдээ ажил-агыя факультетиниң студентилерин, Тываның көдээ ажил-агыя техникумунун, Балгазынның аграрлыг техникумунун сургуулдарын сакман ажилдарынче хаара тудар дугайында чугааны ол өөредилге черлериниң удуртукчулары-биле чоруткан.

Бай-Тайга кожуунда «Бай-Тал» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези (4 кижини), Эрзин кожууннуң «Мандала» КБК (4 кижини), Өвүр кожууннуң «Адарган» КБК 20 сакманчыны дилзэн.

Эрзин кожууннуң «Бай-Хөл» КБК Тываның көдээ ажил-агыя техникумундан 25, Балгазынның аграрлыг техникумундан 25 кижини хүлээп алып дугуржулганы чарган. ТР-ниң Көдээ ажил-агыя яамызының сүмелзэни езугаар, кожуун чагыргалары чонну ажилга хаара тудар төптер таварыштыр ажил чок хамаатыларны түр үениң сакман ажилдарынче хаара тудар дээш, күш-ажылчы керээлерни чарып эгелзэн.

Тыва Чазактың
парлалга албаны.

РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң Айыткалында социал айтырыгларны, пенсияга немелде акшалар дугайында тайылбырны баштай-ла Эрзинниң херээжен эрес чону чоруткан. Шиитпирлиг, дидим базымныг, бурунгаар көрүштүг, соруктуг, өскөлөргө үлөгер-чижээн көргүскөн улус бо булуңда чүве-дир.

Январь айның төнчүзүндө бо кожуунуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери чон-биле кылып чоруткан ажылын түңнөп чугаалашканнар. 2019 чылда хей-ниити ажилдарына киржип база боттарының кызымаккайы-биле хемчеглерни эрттирип келгенин херээженнер чөвүлелиниң даргазы Полина Лопсан кончук тодаргай чугаалады.

А хуралды хей чылдарда

болган, база Авалар хүнүгө «Ситец бал» мөөрейин чон дыка сонуургаан. Аваларның назы-харының аайы-биле «Надежда», «Бүзүрел», «Энерел», «Аныяк өг-бүлө» деп клубтарда улуг-биче чонну хаара туткан. Чижээ, төп библиотекада «Энерел» клубунда 40-50 харлыг херээжен улус боттары аргып, даарап өөренип турар, бажыңның кыс ээлеринге ажыктыг клуб деп санап ту-

пенсия дугайында дээш оон-даа өске айтырыгларны. Бистер, хоочуннар база шыдаар шаавыс-биле хей-ниити ажилдарына киржип турар бис».

Нина Уржук, ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң кежигүнү: «Шынап-ла, чонга ачы-дузаны чедирип, дузалажып база хей-ниитиниң ажылын кылып турары дээш, бо хире эки үнөлөп турда, моон-даа соңгаар, ийи билээвисти сывырныпкаш, чаа көрүш-биле бурунгаар чүткүп, ажилдаалыңар...»

Чечекмаа Сади, Мөрөн суурнуң хүндүлүг чурттакчызы: «Бо хуралга дыка ажыктыг тайылбырны дыңнадым. Мөрөндө база херээжен чон дыка идепкейжи, чайын огородун тарып алып, шевер-даа уруглар бар. Мында делгелгеде боттарының аргып, даараан хептерин эккелген улус. Мен бодум солун-сеткүүлдү үргүлчү номчуп турар мен. «Шын» солунуң каш чыл улай бижикизи болгаш мөгейкизи кижини мен».

Татьяна Шириндиви, Нарын суурда Херээженнер чөвүлелиниң даргазы: «Бистиң суурда ажил-агый үениң агымы-биле чоруп турар. Чөвүлелде он беш кежигүн бар, бичии чаштардан улуг назылыгларга чедир дузалажып, ажилдап турар бис. Бо делгелгеде быжырган чөм аймаа, халимак, эжегей, ааржы, курут дээш сүттен чөмнөрни эккелдирис. Суурда чурттакчыларның хей кезии мал-маган тудуп турар, огород ажилдыглар база бар».

Байыр-кыс Банчык, Качыктың көддөз Култура бажыңының директору: «Кожуун төвүндө ырак, ыржым суурнуң чону шевер, боттары-ла дүктү салып алып, хөм идиктерни даарап турар. Бо делгелгеде Бадыма Ижигин, Чечек Очур шеверлээн ажилдарын эккелгеннер».

Саяна Чамбал, Эрзин суур: «Төп библиотекада 40-50 харлыгларга «Энерел» клубун Сайлык Кумун удуртуп турар. Ында аңгы өрээлде дааранын машиналарны салып кааны дыка эки. Херээжен кижини аңаа баргаш, дааранып, аргыттынып өөренип алып. Суурда дыка шевер Айлаңмаа Бады хепти быжып, даараарын айтып берип турар. Оон ыңай, Анжелика Кыныраа дээн ышкаш шевер уруглар аравыста бар. Бо уругларның үлөгерин эдерип, уруг-дарыывыска идик-хепти даарап ап турар апардым».

Оон ыңай, хурал үезинде Эрзин суурдан, Бай-Даг, Качык, Нарын, Мөрөн, Сарыг-Булуңдан келген төлээлер боттарының шеверлээн ажилдарын, быжырган аш-чөмүн база делгеп салганнар. Кыс кижиниң холунуң чөмзи, шевери моон-на көстүп турары чоргаарангы болду. Ол ышкаш өткүт үнүг чарлакчы Айдысмаа Сундуйнуң, «Эзир-уя» бөлүүнүң уран-талантылыг оолдары Аян Кыргыс, Кудес Марзи, Амыр-Санаа Минчээ, Азият Шыраптың ава дугайында ыры-шоору ужуражылганы улам каастаан.

Шынап-ла, бажыңның кыс ээзи ажил чок олурарга, ажы-төл түрээр. Кыс кижиниң инек саар, хойнуң дүгүндө чылыг идик-хепти боттары аргып, дааранып болза эки дээн херээжен чоннуң чагыг сөзү чөптүг.

Ася ТҮЛҮШ,

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ЭРЗИННИҢ ХЕРЭЭЖЕННЕР ЧӨВҮЛЕЛИ: ОЛУТТА ОЛЧА ЧОК – ДААРАНЫР, АРГЫТТЫНАР АЖЫЛ ТӨНМЕС

удуртур ажилга бараан бооп келген Нина Уржук башкарып эрттирген. Илеткелдин кол-кол кезээн демдеглээр болза, мындыг:

Эрзин - Россия, Моол аразында күрүне кызыгаарын тавараан кожууннарның бирээзи болур. Кыдыг кызыгаарда кожуун 8900 ажыг чурттакчылыг. Оон иштинде 2700 ажыг өг-бүлө бар, база чүглө кыс чурттакчылары безин 4730 кижини. Моон алгаш көөргө, 53 хуузу херээжен чон болуп турар. Хей уругларлыг 392 өг-бүлө бар, бо санның иштинче бот иелер, орулгалыг эвээш, чүглө ачазы-биле чурттап турар дээн ышкаш өг-бүлөлөр кирген. Оларның 1300 ажыг уруг-дарыына Херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери ачы-дузанын көргүзүп, кезээде

рарлар. Өске-даа клубтар тустуунда ажилдаар планнарлыг. Аныяк-өскөнни болгаш малчыннарны деткип турары база онза, «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Инек – чөмгөрикчи малым» төлөвилелдерниң киржикчилери өг-бүлөлөргө дузалажып, ажил-агыйын уштап-баштап, аргасүмени кадып, хайгаарап турар дагдыныкчыларлыг. Ылаңгыя кайда-даа ажилдавайн турар аваларны хей-ниитиниң ажилдарынче хаара тудуп келген дээрзин, кожуунуң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы илеткеди.

Улаштыр Эрзин кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төптүң даргазы Нина Дагжы илеткээн. Илеткелчи чурттуң Президентизиниң Айыткалы-

эргелелиниң даргазы Екатерина Оруспай база Президентиниң Айыткалында акша-шалың, пенсияга болгаш ие капиталына немелде болгаш уруглар пособиениң дугайында демдеглээнин тайылбырлаан. «Владимир Владимирович бирги чаш төлдү ие капиталы-биле деткир хемчегни аазааны – аныяктарга дыка өөрүнчүг медээ. Чаш уругнуң төрүттүнгөн чылында-ла акшаны төлөп эгелээр. Ийиги база үшкү уругга төлөвирлер-

...ийи билээвисти сывырныпкаш, чаа көрүш-биле бурунгаар чүткүп, ажилдаалыңар...

биле кады оон түңү 1 млн. рубль ажа бээр. Аныяк өг-бүлөлөргө дыка улуг деткимче-дир» – деп, ол тайылбырлаан. Чурттакчы чоннуң орулгаларын өстүрер өске-даа хемчеглер-биле кады чединмес чорукту ажып, амыдырал-чуртталга байдалының деңгелин элээн экижидер... – деп, Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң чугаалаанын база немеди.

ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң төлээлери Марианна Кыргыс, Ольга Уванзай хей-ниитичи, ажил-агыйга төлөптий-биле бараан болуп чоруур аваларга Хүндүлел бижикирнни тыыскан. «Херээжен чоннуң ажылы кезээде чымыштыг, өг-бүлөзи, уруг-дарыы дээш сагыш човаан чоруур, Эрзин чону база дыка кызымак-тыр, моон соңгаар-даа чедишкүннөрни күзөп тур бис...» – деп, Марианна Кызыл-ооловна чугаалады. «Президентиниң Айыткалына хамаарыштыр көдээ чонга тайылбыр ажылын чоруткан баштайгы «хараачыгайлар» Эрзинниң Херээженнер чөвүлели үлөгеринер көргүстүнер, эр хейлер!» – деп, Ольга Төре-Бадыевна демдеглээн. Улаштыр Эрзин суурнуң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Салбак Ойдуң идепкейжилерни шаңнап, мактаан.

Бир-тээ, социал айтырыглар дугайында чугаа колдап турар болганда, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң сөзүн кирир артык эвес боор. «Тывалар кажан-даа, кандыг-даа берге үлөргө хей ажы-төлдүг болурундан кортпайн чораан. Чаш төл төрүттүнерге-ле, ону бурган берген деп чугаалажыр. Күрүнениң бирги удурткучузуң

деңгелинде ону билип турары дээрге, шаг-төөгүдөн бээр биче чоннар, оларның чаңчылчаан үнелиг чүүлдери чуртту хөгжүдериниң чайгылыш чок демдээ-дир. Россияжи Үндөзүн Хоойлуга ол үнелиг чүүлдерни – өг-бүлени, ие, ада болурун, чаштарны камгалап-карактаар барымдаа херек. Чурттуң удурткучузуң чарлаан айтышкыннары Тывага дыка чугула. Үштен чеди хар чедир назылыг ажы-төлдүг өг-бүлөлөргө

немелде төлөвирлерни бээр дугайында чаа санал, мен бодаарымга, дыка дээштиг. Күрүне Баштыңы Айыткалында иштики болгаш даштыкы политика, экономика, социал болгаш өске-даа адырларда байдалдарны, чуртту хөгжүдериниң кол угланышкыннарын демдеглеп, Россияның Чазанга болгаш парламентке чогуур сорулгаларны айтыр» – деп, Тываның Баштыңының демдеглээнин солун-сеткүүлден, интернет четкизинде хууда арнындан номчуп, танышкан бис.

Эрзин суурда Кыргыс Сорукту аттыг Култура бажыңына бо хире ажыктыг хуралга, барып-барып, Президентиниң Айыткалының дугайында чугаалажып турда, кожууну баштап турар удурткучуларның херээжен чоннуң ажылын тоомчага албааны чованчыг. А хуралга олуршкан бөдүүн, биче сеткилдиг херээжен чон чөвүлелдин эрткен чылын кылып чоруткан ажылын база Президентиниң Айыткалында социал айтырыглар дугайында тода тайылбырны улуг сонуургал-биле дыңнааннар. Боттарының санал-оналын чугааладылар:

Ирина Дажинмай, Эрзин кожуунуң Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы: «Кожуунуң Херээженнер чөвүлелиниң кылган ажилдарын «эки» деп үнөлээр мен. Чүге дизе, хей-ниитиниң ажылын кылыры ындыг амыр эвес, бурунгаар көрүштүг, чурту, чону дээш сагыш човап чоруур улус кылыр. Оон ыңай, чурттуң Президентизи Владимир Путинниң Айыткалында социал айтырыглар талазы-биле тайылбырлап бергени онза-дыр,

деткип турарлар. Сумуларда база херээженнер чөвүлелдерин тургузуп каан болгаш, ында ажил бир дем-биле чоруп турар.

ТР-ниң Херээженнер эвилели, кожуунуң чагыргазы, тус черниң депутаттары-биле демнежи алгаш, хурал-суглааны чон аразына эрттирип келген. Чылдың-на чаңчыл езугаар эртер Шагаа, Наадым байырлалдарында херээжен улус кончук идепкейжизин көргүзүп келген. Боттарының шеверлээн ажилдарын республика чергелиг делгелгелерге салып, садып-сайгарып ап турар. Күш-ажылчы кижиниң чылын таварыштыр, кожуун чергелиг маргылдааларны сумулар аразына эрттирген. Оон ыңай, «Сүзүүм-театр, чүрээм – Тыва!» деп ши мөөрейи арбаннар аразына

да социал айтырыглар болгаш ажил-агый чок, яды чоруктан тургузуп байдалды шиитпирлээрин айытканын онзалап демдегледи. Кожуунда кайда-даа ажилдавайн турар 116 кижини бар. Оларны төптүң шугуму-биле курстарже өөредип турар база ажил-агыйга тургускан. Чижээ, 2 оол Кызылдың транспорт техникумунга бир айнык курузунга (экскаватор башкарыкчызы) өөрөнгөш, «Восток» КХН орук бүдүрүлгезинде ажилдай бергеннер. Нарын сумуздан аныяк уруг хлеб быжырап черни тургузуп алгаш, ажылын эгелээн. Оон-даа өске албан черлери-биле дугуржуп турарын, база эрткен чылын ажил чок улустуң саны бичии-даа болза кызырылганын, ол демдегледи.

Эрзинде Пенсия фондузунуң

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Сактыышкын дептеринин чаа үндүрүлгезинин Дүрүмүн доктаадырының дугайында

2020 чылдың январь 28 № 23 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Сактыышкын дептеринин чаа үндүрүлгезинин Дүрүмүн доктаадыр.

Ук доктаалды «Албан ёзунуң эрге-хоойлу медээлеринин интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш Тыва Республиканың албан ёзунуң

информация-телекоммуникациялыг «Интернет» четкизинге, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы О.Д. Натсакка дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ

Тыва Республиканың Чазаның 2020 чылдың январь 28-те № 23 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Сактыышкын дептеринин чаа үндүрүлгезинин дугайында Дүрүм

I. Ниити дүрүмнери

Россия Федерациязының 1993 чылдың январь 14-те №4292-1 «Ада-чуртун камгалап тургаш амы-тынындан чарылганнарның адын мөңгедеринин дугайында» Хоойлуга үндезилеп, Тыва Республиканың Сактыышкын дептеринин (моон ыңай – Сактыышкын дептери) чаа үндүрүлгезин парлаар.

2. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде дайын шөлүнге амы-тынындан чарылган, балыглаткаш азы аарааш, чок болган, дайыннарга туттургаш, шаажыладып өлүртсе-даа, Ада-чуртунуң камгалакчызы адын сыкпайн, төрөөн Чуртунга бердинген болгаш чайгылыш чок шынчы бооп арткан чаңгыс чер-чурттугларывыстың аттарын Сактыышкын дептеринге мөңгедидип кири бижири. Олар болза:

- Тывага төрүттүнген кижилер;
- Тыва Арат Республикадан шеригге келдирткеннер;
- Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде чоок төрелдери Тывага доктаамал чурттап турган дайынчылар болур.

3. Бо Дүрүмнүн 2 пунктузунда айтылган кижилеринин даңзын тургузарда (моон ыңай – өлүрткен дайынчыларның) Россия Федерациязының Камгалап яамызының, Федералдыг Айыыл чок албанының (МГБ, КГБ), Иштики херектер яамызының (НКВД) архив органнының документилен болгаш медээлерин, күрүне архивтеринин, шериг комиссариаттарының, хоочуннар организацияларының, шериг кезектеринде болгаш өлүрткен дайынчыларның дөргүл-төрелдеринде, чоок кижилеринде, музей албан черлеринде, Төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар Бүгү-российжи ниитилелдеринин хей-ниити организацияларында кадагалаттынып чыдар документилен аягылаар.

4. Дайынга чок болган кижилеринин ат-сывын мөңгедиткен Сактыышкын дептерин төөгүнүн документалдыг тураскаалы кылдыр күрүне камгалаалына алыр болгаш Тыва Республиканың күрүне архивинге, хоорай округтарына болгаш муниципалдыг районнарга, дайынчы алдарның музейлеринге, шериг комиссариаттарына, библиотекаларга, хоорайларда болгаш кожууннарда дайынның, күш-ажылдың, Чепсектиг Күштеринин болгаш эрге-хоойлу камга-

лаар органнының хоочуннар организацияларына, ону кадагалаары-биле дамчыдып берген өске-даа күрүне албан черлеринге шыгжап кадагалаар.

II. Амы-тынындан чарылганнарның адын мөңгедидер Сактыышкын дептеринин формасы

5. Сактыышкын дептерин хүрең-кызыл өңнүг кадыг карттыг кылдыр үндүрер. 84x108/32 – форматтыг. Даштында – хоолуг. Төвүндө үстүкү кезээнде – Тыва Республиканың Күрүне сүлдези. Тыва Республиканың Күрүне сүлдезинин адаанда дептеринин ады – «Тыва Республиканың Сактыышкын дептери» (чаа үндүрүлгө). Карттың адаккы кезээнде – дептерге кириген медээлеринин чылы. Тыва Республиканың Күрүне сүлдезин, дептеринин адын, хоозунуң хээлерин алдындан чайырлап кылган.

6. Сактыышкын дептери офсеттиг саазынга, парлалга-офсеттиг арга-биле үндүрер.

7. Тиражы – 3 000 экзemplар.

8. Сактыышкын дептеринде медээниң сөзүглелин дос форматка хевирлеп, дараазында медээлерни кирип турар:

- фамилиязы, ады, адазының ады (алфавит ёзугаар) – Times New Roman шрифтке – полужирный, шрифтинин хемчээли 14;

- чурттап турган чылдары (төрүттүнген чылы болгаш чок болган чылы), төрүттүнген чери, кыска төөгүлүг справка (фронтуже кыйгырткан шериг комиссариатының ады, шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турган шериг кезинин дугаары, амы-тынындан чарылган дайынчының шаңналдары, аттары дээш дайынчы оруун демдеглээн оон-даа өске медээлер) – шрифтизи Times New Roman, шрифтинин хемчээли 14.

- орнукшуткан чери – Times New Roman шрифтиге, шрифтинин хемчээли 14.

9. Сактыышкын дептерин тургускан кижилеринин аттары болгаш авторларның дугайында кыска тайылбырны кириер.

10. Сактыышкын дептеринге кирген кижилеринин даңзызы Тыва Республиканың Шериг комиссариатының Ассес баазында тургускан таблица хевирлиг электроннуг форматта шыгжаттылган.

III. Сактыышкын дептерин үндүрер талазы-биле ажилчын бөлүк

11. Сактыышкын дептерин ажилдап кылыр талазы-биле ажилчын

бөлүктүн составын Тыва Республиканың Чазаның айтышкыны ёзугаар бадылаар.

12. Республиканың муниципалдыг районнарындан чок апарган кижилеринин даңзызын Сактыышкын дептеринге кирип белеткээрин ажилчын бөлүктүн кижигүннери боттандыраар.

13. Сактыышкын дептерин үндүрер талазы-биле ажилчын бөлүк ук Дүрүмге дүүштүр ажилдаар. Тыва Республиканың девискээринде турар күрүнениң эрге-чагырга органнына, тус черниң бот-башкарылга органнына, бүдүрүлгелерге болгаш хамаатыларга ук Дүрүмнүн негелделерин күүседире албан.

14. Сактыышкын дептерин белеткээр болгаш үндүрер талазы-биле ажилчын бөлүктүн удуртулгазын социал хөгжүлдө айтыргларының талазы-биле харысалгалыг, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы чорудар.

IV. Сактыышкын дептерин үндүрер талазы-биле ажилды күүседип турар ажилчын бөлүктүн бүрүн эргелери

15. Сактыышкын дептерин үндүрер талазы-биле ажилчын бөлүктүн бүрүн эргелери:

1) амы-тынындан чарылган дайынчыларның тураскаалын мөңгедидер ажилды кылып чорудар;

2) Сактыышкын дептерин үндүрер талазы-биле хемчеглеринин планын ажилдап кылыр; ол талазы-биле түрүениң ажилчын бөлүктөрүн болгаш редакция коллегияларын тургузар; ук ажилды чорударына саң-хөө чарыгдалдарын тодараткаш, чогуур эрге-чагырга органнынче, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнынче саналдап кириер;

3) дайынга амы-тынындан чарылганнарның дугайында келген медээлеринин чогуур хыналдазын организастаар, оларның даңзызын белеткээр, архивтерге, шериг комиссариаттарына болгаш күрүнениң өске-даа организацияларына хынап, шүүштүрери-биле чорудар;

4) Россия Федерациязының өске субъектилеринде Ада-чурттуң камгалакчыларының тураскаалын мөңгедидери-биле база Сактыышкын дептерин үндүрер талазы-биле ажилдап турар органнын-биле кады ажилдажылганы организастаар;

5) Сактыышкын дептеринге адын мөңгедидери-биле ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринин составына, партизан отрядтарына тулчуушкуннарга кирип тургаш, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде чажыт байдалга демисежип тургаш, амы-тынындан чарылган чаңгыс чер-чурттугларывыстың дугайында шын медээлерни чыып, оларның учедун тургузар талазы-биле чорудар ажилдарның хевирлеринин дугайында методиктиг сүмелерни белеткеп, хей-ниити организацияларына болгаш редколлегияларга чорудар;

6) дилеп тывар ажилдар үезинде билдинип келген Ада-чуртун камгалап тургаш мөчээрлеринин маадырлыг чорунуң дугайында база оларның даңзызын массалыг информация чепсектеринге чырыдарына белеткеп, суртаал ажилын организастаар;

7) амы-тынындан чарылган кижилеринин дугайында медээлерни Сак-

тыышкын дептеринге кириер талазы-биле хамаатыларны, тус черниң бот-башкарылга органнының, хей-ниити каттыжышкыннарының, шажын организацияларының саналдарын сайгарып көөр;

8) фронтучуларның чагааларын, чурктарын чыып, оларның дугайында хоорай болгаш кожуун солуннарына чырыдар, дайын кижикчилеринин даңзызын шүүштүрүп, четчелээр ажилдарга иденкейлиг кижиринче республиканың чурттакчыларын массалыг информация чепсектерин таварыштыр эвилелдээр;

9) Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтучуларына амы-тынындан чарылганының дугайында медээлерни четчелеп долдураар, Сактыышкын дептерин үндүреринге херек материалдарны белеткээр ажилдарны чорудуп тура, Россия Федерациязының хоойлужудулгаларының негелделерин күүседип турарына хыналданы чорудар;

10) Ада-чурт камгалакчыларының тураскаалына бедик хүндүткелдиг болуруна хамаатыларны кижизидеринге Сактыышкын дептеринин материалдарын аягылаарынче угланган хемчеглерни белеткээринге болгаш эрттиреринге кижир;

11) Күрүне организацияларына болгаш албан черлеринге Сактыышкын дептеринин чырыкче үнген томнарының допчузунга хамаарыштыр база ооң парлалгага белеткеп турар үндүрүлгелеринин дугайында медээлерни бээр.

V. Өлгөн дайынчыларның тураскаалын мөңгедидери-биле хамаатыларның саналдарын хүлээп алыры болгаш оларны сайгарып көөрүнүн чурumu

16. Организациялардан болгаш хамаатылардан, база ол ышкаш хей-ниити каттыжышкыннарындан саналдап кирип турар кандидатураның характеристиказын документиленге кошкаш, Сактыышкын дептерин белеткеп үндүрер талазы-биле ажилчын бөлүктүн удуртукчузунуң адына бижимел хевирге кириер.

17. Саналдап кириген кандидатураны Сактыышкын дептерин белеткеп үндүрер талазы-биле ажилчын бөлүктүн хуралына сайгарып чугалаажы. Сактыышкын дептерин үндүрер талазы-биле ажилчын бөлүктүн хуралына кандидатураларны сайгарып көргөн соонда, саналдың кирген хүнүндө эгелээш, үш ай хуусаа иштинде, дайынчының адын Сактыышкын дептеринге кириер дугайында шийтирени хүлээп алыр.

VI. Сактыышкын дептерин үндүреринин саң-хөө болгаш материал-техниктиг хандырылгасы

18. Сактыышкын дептерин парлап үндүрер талазы-биле чарыгдалдарны республика бюджетинин, бюджеттен дашкаар фондуларның (грантылар, субсидиялар), юридиктиг эргелиг болгаш амы-хууда кижилеринин дузалаан өргүлүндө, эки тураның дадывырындан чорудар.

19. Сактыышкын дептерин парлап үндүреринин материал-техниктиг хандырылгасын (ажылдаар өрээл болгаш оргтехника) Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика, Культура, Информатизация болгаш харылзаа яамылары, Тыва Республиканың Шериг комиссариаты (дугуржулга ёзугаар) чорудар.

БАЙ-ТАЛДА УКСААЛЫГ МАЛ БАЖЫ ӨСКЕН

— Кызыл-Кат Николаевна, республика чергелиг шаңналды кожундан бир дуга алган малчын болгай силер, удуртуп турарыңар «Бай-Тал» КУБ уксаалыг малды көвүдөдир дээш, кандыг ажилдарны чорудуп турар ирги?

— Ийе, ниити мал бажы чеди муң алып турар. Шээр мал, сарлык, чылгы (белер) шупту уксаалыг, колдуу төрүүр малды көвүдөдир дээш, малчыннарывыс кыш, чай-даа дивейн, шудургу, харысалгазы бедик ажилдап турарлар. 2019 чылда мал бажы элээн өскөн, ортумаа-биле 100 баштан 95 чаш малды өстүрүп ап турарлар бар. Сезон-нуг үедө 58 ажилчыннар катчып кээп, чаа чемпион малчыннар немежип турары өөрүнчүг.

Малды эмнээриниң талазы-биле чогуур хемчеглерни ап келген зоотехник С.И. Аракчааны онзалап адап болур. Шылгараңгай ажилы дээш «Көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы» атты аңаа тывыскан.

— Чыл санында чемпионнар немежип турары өөрүнчүгдүр. Ол дугайында чугаалап көрүңерем.

— Уксаалыг төрүүр малды өстүрери ындыг-ла кончуг белен эвес, малчыннарның кыштагларын чылыг, делгем кылдыр тудуп, септеп, малды семиртип ап турары-биле чогуур үедө чайлаашкынны шын организастан, сизген болгаш өске-даа немелде мал чегин четчир кылдыр белеткеп ап турарындан, ажилдың түңнели дыка хамааржыр.

Аныяк малчыннар колдуу ада-иезиниң изин баскан, оларны салгап, кадарчы кижиниң берге ажилын билип, көрүп өскөн шыдамык, чүткүлдүг кижилерле болгай. Олар кыштың соогунда-даа, бергелерге торулбас. Чыл келген тудум, аныяк малчын өг-бүлелер немежип турар. Оларны кысказы-биле таныштырып көрөй: Буян, Ризета Данарлар үш чыл Наадым чемпионнары болуп келдилер, Аңчы-оол, Айлаңмаа Очур-оолдар — ийи чыл улаштыр. Чүге дизе, оларның ада-иези Данар, Даңзы мурнакчы малчыннар чораан, оларның ажил-ижин ажи-төлү уламчылап чорууру ол. Очур-оолдар дээрге база-ла «хоочун коктуг» дээр иш-каш, шыырак малчыннар-дыр. Оларның уруглары Анай-Хаак, Байбек трактор-биле шаңнаткан

(УКБ-ниң). Олимпиада, Борбак-оол Эрелчиннер ийи удаа Наадымга чемпион атты алган. Эрелчин «Сталин» колхозтуң алдарлыг малчыны чорду. Ол ышкаш Рада, Альберт Маадырлар 2011 чылда тергиин малчыннар болган, а Оюмаа, Артый-оол Хертектер 2009, 2014 чылдарда чемпион аттың лентазын хөрөккө багладылар, Чечек, Афанасий Анараттар оларга улашты.

— «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелинге киржип турарлар бар ирги бе?

— Олар боттарының киржилгези-биле кылчып турарлар. Чижээ, Данар Буян 100 хойга онааштыр 156 хураганын ап келгени — кыштаг-хораазының экизинде болбайн канчаар. Чойган Биче-оол «Республика чемпиону» аттыг. Сыргыт-оол Хензиг-оол кожунга чемпион атты алган. Сарлык кадарчыларындан Баавыл Эрес-оол чемпион болган.

— «Бай-Тал» КУБ республикада улуг бүдүрүлгө чери деп санаттырып турар болгай. Чыл бүрү чымыштыг ажил-ижиниң эки түңнелдерлиг болуп турарының чажыды чүдө ирги?

— Кысказы-биле чугаалаарга, чоннуң амыдыралын экижидери-

биле ажыктыг чүүлдерни арбыдадып турарывыста деп бодаар мен. 2019 чыл онзагай беримчелиг чыл болду. Хлеб быжыраар черни кылдыртывыс, чон садып ап турар-дыр. Садыгны ажиткаш, сүттү болбаазырадып, курут, быштак, ааржы, эжегей, кадык кылыгларын садып ап турар. Ол бүгүнү кылыр, садып-сайгарар ажилдарже ажил хереглээн кижилерни хаара тудуп турар. Буян, Алимаа Хаван-оолдарны, Аңчы-оол, Сайзаана Күнзүктерни чемпион атка четсин дээш, ам-даа деткир бис.

— Бодуңарның амыдыралыңар дугайында чугаалап көрүңерем.

— Мээң төрүттүнген-не черим — Бай-Тал суур. Суурумнуң хөгжүлдөзү, сайзыралы дээш сагыш аарып, ажилдап чор мен. Авам Сыргыт-оол Шагдыр бичимден тура, мени мал ажаап-өстүреринге өөреткен. Тываның көдээ ажил-агый техникумун дооскаш, Красноярскиге көдээ ажил-агый институтун доостум. Зоотехник болгаш, мал ажилынче шымныгып киргеним бо. Хөй чылда ажилдап чоруур малчыннар, оларның маадырлыг ажил-ижи дээш сагыш човап чоруур-дур мен. Меңээ «Республиканың көдээ

ажыл-агыйның алдарлыг ажилдакчызы», «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйның хундүлүг ажилдакчызы» аттарны тыпсып турары малчыннарның, механизаторларның, эш-өөрүмнүң улуг үлүү деп билип чоруур мен. Н.С. Коңгар аттыг школаның өөреникчилериниң, башкыларының, ажилчыннарының үлүг-хуузу улуг, школаны чиик машина-биле шаңнаан. Школа директору Б.С.Коңгар мал ажилыңа аныяктарны белеткеп, өөренип дооскаш, олар төрзүн черинге мал, чер ажилыңа чаа чүүлдерни кылып, Бай-Тал суурун сайзырадыр кижилер болзун дээш, хөйүнү кылып турар. Чыл бүрү Бош-Дагда «Я люблю Бай-Тал» деп аңгы-аңгы чылдарның школа доозукчуларының бижип турарында утка улуг.

— Сонуургаан айтырыгла-рымга харыылап бергениңер дээш, четтирдим, Кызыл-Кат Николаевна. Күске чылында ажил-херээрерге чедишкен, чаа-чаа ажил-агыйның дээжи-зи хөгжүп-ле турар болзунам!

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну,
Бай-Тайганың алдарлыг ажилдакчызы.
Бай-Тал суур.

Тыва хүреш

ТООЛЗУГ ОРАНДАН ХҮРЕШ ЭРТТИРИКЧИЛЕРИ

Эрткен субботада, фераль 1-де, найысылал Кызылдың «Херел» спорт залында тыва хүреш маргылдаазын бо удаада Тере-Хөл кожун организастан эрттирген.

Дөртөн ажыг градус соокту-даа тоовайн, хүрешке ынактар зал долу чыгып келген. Маргылдааның ажыдышкынынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол байыр чедирип сөс алгаш, мынча дээн:

— Эргим хундүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, тыва хүрешке ынактар база Тере-Хөл кожуннуң төлээлери, эки хуннун мендизи-биле! Ырак-узак орукту эртип, мындыг чараш, солун спортчу байырлалды эрттирип турары дээш, тере-хөлчүлөргө өөрүп четтиргенимни илередиң тур мен. Буруудатпайн көрүңер, «Сүбедей» спорт комплекзинде эвес, а бичии «Херел» залында

бөгүн сыңмарлажып турарывыс дээш. «Сүбедейге» удавас Россия Федерациязының элээди оолдар аразыңа эртер улуг маргылдаазыңа белеткел чоруп турар, ынчангаш бөгүн мында келгенивис бо-дур. Каа-Хем суурда туттунуп турар улуг спорт комплекзин бо чылын черле тудуп доозуптар дээш, бүгү күжүвүстү мөөңнээр бис. Ынчангаш бо чылын ажадыптар бис дээн сөзүвүстү черле бадыткап шыдаптар боор бис. Оон аңгыда, ырак-узак бичии суурларывыста спорт залдарын тудуп эгелей берген бис. Ол дээрге «Эзир уязы» деп төлөвилел-дир.

Спортчуларга — тирилелени, а силер бүгүдөгө эки дыштанып алырын күзедим.

ТР-ниң Национал музейиниң Кунгуртуг суурда салбырының удуртукчузу Сереңмаа Шулуевна

Хомушкунуң делгээн ажилдарын Шолбан Валерьевич сонуургаан. Идипкейжи хоочун шаандакы болгаш амгы шагның содак-шудактарын болгаш тере-хөлчүлөрниң тыва хүреш талазы-биле чедиш-киннерин бадыткап турар хөй хундүлел бижиктерни делгээни дыка солун. Кожууннуң спортчу төөгүзүнүн, ат-сураглыг мөгелериниң дугайында оон дыка хөйүнү билип ап болур. Сереңмаа Шулуевна «Тоолзуг оранның мөгелери» деп чаа номну парладыры-биле типографияда дужаап каан. Удавас ол чырыкче үнүп келир.

Тере-хөлчүлөрниң организастан эрттиргени тыва хүреш маргылдаазының дугайында бистиң бижик-чивис Алексей Чамбал-оолдуң чүүлүн моон адаанда парладывыс.

ЭРЗИН, БАРЫЫН-ХЕМЧИК МӨГЕЛЕРИНИҢ ТИИЛЕЛГЕЛЕРИ

18 харлыг аныяк мөгелер аразыңа ниитизи-биле 56 салым-чаянныг келир үениң начиннары болур мөгелер ачыр-дачыр күжүн шенеп тудушканнар. Түңнелинде, 8 шыырак мөгелерниң аразынче Өвүрдөн Айсан Кошкар-оол, Улуг-Хемден Аян Күржеп база Багыр Дақыр-оол, Сүт-Хөлден Саян Монгуш биле Аяс Монгуш, Кызылдан Буянды Болат биле Начын Хомуш, Эрзинден Сендаюш Монгуш кирген. Дөрт мөге аразыңа Аян Күржеп бодунуң улуг-шыырак удурланыкчызы Буянды Болатты буттааш, ужуз идип октаан. Тиилекчини илередири-биле элээди начин мөге Сендаюш Монгуш бодунуң удурланыкчызы Аян Күржепти буттааш, идип чоруй октап, тиилекчи болган. Тускай шаңналдарны «Чараш девиг» дээш Арслан Кы-

зыл-оол (Улуг-Хем), «Чараш арга» дээш Алдын-Херел Серээ (Кызыл) Тере-Хөл кожуннуң депутады Юрий Кара-оолдан шаңналдарны алганнар.

Аныяктар хүрежиниң соонда маргылдааның ажыдышкынынга Тере-Хөл кожуннуң чагырыкчызы Алексей Чалан-оол, кол шииткекчи Кайгал-оол Донгак, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы хүрештиң сайзыралының деткикчизи Шолбан Кара-оол мөгелерге, аарыкчыларга тиилелгени, чедишкенин күззэннер. Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол улаштыр тыва хүрешке хамаарышкан бодунуң элээн бодалдарын мөгелер болгаш хүреш салыкчылары-биле чоокку үедө үлежир сагыштын илереткен. Улаштыр Тере-Хөл кожуннуң танцы бөлүү «Мөгениң самы» деп танцыны ойнап күүсеткеннер.

Тулган тиилекчи дээш 86 шыырак мөгелер аразыңа 1 Чаан,

3 Начын мөгелер хүрешкеннер. Хүрештиң бир дугаар салыында Чөөн-Хемчиктен аныяк шыырак мөге Мөңгө-Эртинге Куулар хончу хүрежинге Чаан мөге Сайын-Белек Тюлюшту үр хүрешкен соонда,

мундурар арганы кылып, тиилелгени чедип алган. Ийиги салыгда Сүт-Хөлдүң мөгези Караа Алаңгы Начын мөге Аңгы Кууларны буттап октаан. Чөөн-Хемчиктиң мөгези Артур Шагжы бодунуң

шыырак эжи Сергелең Ондарны майыктааш, ойтур идип бадырган. Начын мөге Алдын-Сай Оодай Барыын-Хемчиктен аныяк, улуг мага-боттук шыырак мөге Айдаш Сааяны балдырлааш, октаан. Үшкү салыгда Начын мөге Айдың Монгуш Чөөн-Хемчиктен шыырак мөге Арсен Ондарны буду-биле илбektээш, ойтур идипкен. Ол ышкаш онагларын Барыын-Хемчиктиң мөгези Оттук Монгуш. Таңдының мөгези Мөргөн Монгуш, Чөөн-Хемчиктиң мөгези Айдың Монгуш чииги-биле ашканнар.

Дөрткү салыг 16 мөгениң хүрежи — Барыын-Хемчиктиң шыырак мөгези Начын Хомуш бодундан бедик, шыырак мөге Мөңгө-Эртинге Кууларны хончу хүрежинге күдүктеп октаан. Артур Шагжы ачыр-дачыр хүрештиң түңнелинде шыырак мөге Кызыл-Кат Кенденни илбektээш, ойтур идип бадырган.

(Уланчызы 8-ки арында)

"БОЙДУС ҮЖҮГЛЕЛИ" ТЫВА ДЫЛДЫ САЙЗЫРАДЫР, СӨС КУРЛАВЫРЫН БАЙЫДАР

Бо номнун автору К.Ш. Монгуш, Тываның Национал музейинин хоочуну. Номда тыва чогаалчыларның чогаалдары колдады кирген: Лидия Ооржак, Мария Күжүгет, Чооду Кара-Күске, Аракчаа Куулар оон-даа өске. Тыва дылды бурунгаар хөгжүдеринге, класс шактарынга, аныктар болгаш школачылар, харын-даа садик уругларынга сценарий тургузуп, мөөрейлер эрттиреринге бо ном дузалыг.

Автор кирилде кеззэн мындыг чүүл-биле эгелзэн:

— «Бойдус үжүглели» номну «Хүрээлел» деп эртемни өөредип турар эге класс башкыларынга немелде тайылбыр кылдыр ажыглаарына таарыштыр бижзэн.

Уруглар чер-чуртунун долгандыр турар бойдус байлаан бир дугаарында, төрзэн дылын дамчыштыр шижээдип, өөренип алыр ужурлуг. Бичи уругларның бойдусту сонургап, хайгаарап, үнелеп билип алырынга ада-иези, садик, школада өөредип турар тускай экологтук өөредилге программалары, бойдусче үнүшкүннер, музейлерже эскурсиялар улуг салдарны чедирер.

Кижиниң амыдыралы бойдус-биле тудуш болганда, аңаа арыг агаар, байлак бойдус чугула херек. Оларның дузасы-биле кижилер каң кадык, бай-шырак, тодуг-догаа чурттап чоруур. Хирленген агаар, үрегдеттинген, ядараан бойдус кижилерниң түрегдели болгаш хилинчээ-даа болу берип болур... дзэн одуругдан номчукчу бодунга түнелди үндүрери чугаажок.

Национал музейинин бойдус килдизинин эргелекчизи, биология эртемнеринин кандидаты Лаида Монгуштуң бойдусту камгалаар, аңаа ынак болурун кезээде чугаалап, бодунун ажылынга бердинип, тыва дылды бурунгаар хөгжүдеринге идигни берип, ынчаар ажылдап чорууру кезээде көскү. Каңдыг-бир ажылды эгелеп алгаш, ону кылбаан шаанда, оон сеткили оожургавас, уйгузу келбес.

Бойдус темазына холбаштыр тыва чогаалчылардан кымнарны адап болур бис, каңдыг чогаалдар барыл? — дзэш, Лаида Монгуш

дозураарган кара карактары-биле бодамчалыг эглип келирге, а мен салаа баяп санап эгеледим.

— О, хаай! Ол-ол, ам мынчаардыр. Командалар аразынга мөөрейни чорудуп болур-дур.

— Бирээде, Кызылдың №9 гимназияның «Саянның чаңгызы» чогаал клувунун киржикчилери өөреникчилер, башкылар. Оон ыңай, тыва чогаалчылар, аныктарны колдады алыр болза эки-дир — деп, сүмеледим.

— Ол кончуг эки-дир, Лидия. Ынчалза-даа командаң эвээш-тир. Оода, ам бир команда болза көрем, ынчан кедергей солун апар. Мөөрей дээрже чижип, билин хынап, боттарың көргүзери-ле болгай. Че, харын, мен боданыптайн. Адыр-адыр, база бир кончуг башкы, чогаалчы Лидия Ооржак бар болгай, ам дораан долгаптайн — дзэш, кысказы-биле дораан чугааны шуудайды берген: «Тываның эң ховар аң-мең, куштарының дугайында ыры, шүлүк, тывызык мөөрейинге белеткел ажылы чоруп турар, кымны сүмелеп болур силер, Лидия Хорагаевна? Биске ам бир команда болза, сүмелеп көрүңерем... Хары саат чок келген: «Кызыл хоорайның садик башкылары, оларны сүмелеп тур мен» — дзэн үнү дыңналы-дыр.

— Ол-дур, ол-дур... Ык, эр, хей... Четтирдивис Лидия Хорагаевна!

Бир баш эки, ийи баш оон-даа эки, а үш дугаар баш турда чүү боор, хөделип кириптивис.

Боодалгалыг тывыздыктар, ыры-шүлүктөрү колдуу өөредилге программасындан илип алдымыс. Чүл дээрже, улуг-даа кижилер сактып келир, чижээ: «Идиктерим сыртангаштың, ишти хоом дөжөнгештиң, дүрлүп-дүрлүп чы-

дып аар мен. Дүннүң соогу хаарып хонар». Тывыңарам че, кымның чогаалы-дыр?.. азы «Чинге хемни өрү, Шижекчигеш ужуп — дзэш, улаштыр бир командага сөстү бээр, дүрген-дүрген улаштыр чугаалаар кылдыр. Ындыг болза улам солун апаар чадавас. Командаларны тулдур салырын бодаар бис. Чижек план ыңдыг янзылыг.

«Тываның эң-не ховар дзэн аң-мең, куштарының дугайында чүнү билер бис, тывыңарам?» деп мөөрей чарлаттыңан. Аңаа үш команда киржир болган. Ол билдингир. Тываның аныак чогаалчыларын, садик башкыларын, Кызылдың №9 гимназиясын үжүрлештирер.

Чогаал мөөрейинге бирги черни Кызылдың №9 гимназиясы, ийиги черде садик башкылары, үшкү черни чогаалчылар чаалап алган. Эң кол чүүл, маңаа шииткекчилер шырак ажылдаан: демниг, дүрген. Жюри даргазы тележурналист, чогаалчы Саяна Өндүр, музейде эртемден Биче-оол Майны база мен болдум. Тиелекчилерге шаңналдарны тыпсыры база ужурлуг, чечен-мерген одуругларны чугаалап тургаш, ол талазы-биле

музейинин эртем ажылдакчызы Лаида Монгуш аяныг, чараш кылдыр профессор Шулуу Саттың «Тыва дылым» деп монологун чугаалай каапкаш, эптии кончуг шаңналды тыпсыптарга, а мээң дылым агара берген. Бо база үлегерлиг кижидир деп чүвени билгеш, бодандым...

Командалар аразында канчаар белеткенип турганын чугаалап канчаар. Школачылар идепкейин көргүскеннер, тыва дыл башкылары Валентина Домур-оол база

Сара Санчы оларның уругларны белеткени шырак болган. Уруглар садтарының башкылары чүү боор ийик, олар уругларга «Бойдус үжүглелин» бешке өөредип турар. А аныак чогаалчылардан аңгыда, хоочун чогаалчыларның келгени онза болган. Чогаалчылардан Нина Серенот биле Черлиг-оол Куулар шуут-ла артисчи байдалга күүсеткеннер. Ол талазы-биле мөөрейиниң шынарын улам шиикирген.

Түнел сөс

Чаңгыс сөс-биле, чечен чогаал мөөрейи деп чүүлду бир дугаар солун, хөглүг, дыка демниг байдалга эрттирер, ону уламчылаар күзел кижилер бүрүзүңге хайнып келген.

Ийе, уламчылаар!.. деп, Лаида Кара-ооловна кыйгыны салып тур! Эгелекчилери Тываның чогаалчылары болганда, «Бойдус үжүглели» деп номну шижээ-биле өөренири чугула-дыр. Бо мөөрей Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин хемчеглеринде «Иван Матвеевич Путинцевтин төрүттүнгенинден бээр 85 харланынга тураскааткан» дээрзин утпаңар.

Бойдус темазына холбашкан мөөрейни студентилер, аныктар, коллективтер, хөй-ниити организациялар, депутаттар, албан-организациялар, кожууннар аразына чүге эрттирер болбас деп.

Тыва дылды сайзырадырының бир аргазы, сөс курлавырын байыдары болбайн аан. Бо талазы-биле шимчээшкин калбарар ужурлуг.

Лидия ИРГИТ.

МЕРГЕН-ХЕРЕЛ МОНГУШТУҢ 70 ХАРЫНГА ЫРААЖЫЛАР МӨӨРЕЙЛЕШКЕН

Монгуш Мажаевич Мерген-Херелдин 70 харына тураскааткан

Январь 30-де Чөөн-Хемчик кожууннун төп библиотеказына «Чадаананың айлаң-кужу» деп культура-масалыг хемчег болуп эрткен. Чадаана школаларының өөреникчилери, башкылар, хоочуннар, Чадаанада «Культура салгал байлаа» төптүн специалистери киришкен хемчегни К.Ч. Тамдынның адын эдилзэн уругларның уран чүүл школазының башкызы Владимир Куулар игилге тыва аялгалар-биле эгелептерге, оон өөреникчизи Чолдуг Куулар Монгуш Мерген-Херелдин «Шүглүп үнзүн» деп шүлүүнге ырыны бараалгадырга, экранда ыраажының дириг чорааш, эш-өөрү-биле ужуражылгаларын, чогаадкчы ажыл-чорудулгазын чуруктар-биле көргүзүп турду.

Хоочуннар Валентина Сандак, Зоя Балчырак, Баян-Таладан Нина Куулар, Хөндергейден Чечекмаа Дамбаа ынак композиторунга тураскааткан боттарының чогаадып алган шүлүктөрүн номчуп таныштырганнар. Ук хемчегге киржип шыдаваан авторлар электроннуг почта дам-

чыштыр боттарының чогааткан шүлүктөрүн чорудуп бергеннер.

Ыраажының адын эдилзэн төп Культура бажыңына «Чаязым-за» деп Монгуш Мажаевичинин 70 харлаанынга тураскааткан кожуун мөөрейи болуп эрткен. 25 киржикчилер мөөрейни ырааарына хандыкшылдыглар болгаш уран чүүл ажылдакчыларының

аразынга кылдыр ылгаан, негелде езугаар бир дугаар ыры Монгуш Мерген-Херелдин бижээни ыры болур, а ийи дугаары күүседикчинин бодунун күззени-биле шилзэн ырызы болур ужурлуг.

Мөөрейге Ак-Довурак, Бай-Тайга, Таңды, Чеди-Хөл кожууннар болгаш Кызыл хоорайдан ырыга сонургалдыглар киришкен.

Мөөрейниң жюри кежигүннери — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчылары Михаил Иргитович Айыжы, композитор Кертик-оол Максимович Данзын, Тываның Чадаанада технологтук техникумунун башкызы Алдын Дилгичекович Монгуш, Тыва Республиканың Композиторларының чогаадкчы эвилелиниң даргазының оралакчысы Томас Коңзай-оолович Монгуш, Чөөн-Хемчик кожууннун культура эргелелиниң начальниги Джамалия Джонова Монгуш. Мөөрейниң деткикчилери: Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаты Байбек Надаажапович Монгуш, Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациясының даргазы, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Галина Алексеевна Сюрюн, ыраажының өөнүн ишти Анаш Борисовна Бюрбю, Чадаана хоорайның депутаты Александр

Анатольевич Балчырак олар.

Мерген-Херел Мажаевич Монгуштуң чыып чорааны «Курай-Курай!» деп ырларын чырыкче үндүрер эгелзешкиниң чингине деткикчизи, хөгжүмнүг аялгаларның редактору Томас Монгуш.

Зоя Кертик-ооловна Монгушка өөрүп четтиргенин илереткеш, чаа үндүрген номнарны кожуун библиотеказына, уруглар библиотеказына болгаш Монгуш Мерген-Херелдин адын эдилзэн Культура бажыңының хөй-ниити библиотеказына дамчыдып берген. Ук библиотеказының байырлыг ажыдышыкыны февраль 4-те болур. Мөөрейге профессионалдар аразындан Чеди-Хөл кожуундан Эдуард Монгуш бирги чергениң лауреады болган, ырларына хандыкшылдыглар аразына Чолдуг Куулар бирги чергениң лауреады бооп шылгараан.

Вячеслав МОНГУШ.

Валерий Халиловтуң Бүгү-делегей чергелиг хөгжүм фестивалы

ТЫВА «ДОШТА ХӨГЖҮМ» ХАЛИЛОВТУҢ ФЕСТИВАЛЫНГА КИРИШКЕН

Январь 30-де «Сүбедей» спорткомплексинге Валерий Халиловтуң Бүгү-делегей чергелиг хөгжүм фестивалына ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестри киришкен. Фестиваль чүгле биске эвес, Москва, Санкт-Петербург, Сочи, Севастополь, Калининград, Южно-Сахалинск, Якутск дээш

оон-даа өске хоорайларга чаңгыс дем-биле эгелээн болгаш, онлайн дорт дамчыдылга-биле бүгү Россияга чаңгылган.

Чоннар аразының фестивалына чаагай орукту оштап, «Цам»-ның көргүзүү-биле эгелээн. Үрер хөгжүм оркестриниң ойнакчылары шупту коньки кы-

рынга чуңгулавышаан, Валерий Халиловтуң Россия биле Тываның эп-найыралының 100 чылдаанынга белекке бергени «Тыва» деп маршты болгаш, өске-даа аялгаларын күүсеткен.

ТР-ниң Чазааның Тимур Дулуш аттыг үрер хөгжүм оркестри дириг хөгжүмнү дош кырынга

самнап тургаш ойнаар делегейде чаңгыс коллектив болуп турар. Оларның канчаар белеткенип турганын, оркестриниң дирижеру Саян Салчактан айтырдым:

— Чартык ай хире даштын дошка белеткенгеш, сөөлгү хүннерде кежээден кара дүнге чедир «Сүбедей» спорт компле-

кзинге белеткенип турдувус. Бо оолдар шупту «Тыва эскадрон» хөккэй командазының ойнакчылары, конькиге чуңгулаары алыс-ла чүгээр болгаш, улуг бергедээшкин чок болду. Дорт эфирге киржири улуг харысалгалыг хемчег, ынчангаш черле сүрээденчиг болду.

Аржана ЧАМЗЫРЫН.

СОЧИЖЕ ТЫВАДАН ХӨГЖҮМЧҮ-ХӨККЕЙЖИ ИЙИ КОМАНДА БААР

Редакциядан: Үрер хөгжүм оркестри болгаш Тывкурфилармонияның кады боттандырып турары "дош" программасы уламчылавышаан. В. Халиловтуң фестивалына киржилге Улуг Тиелеге тураскааткан Сочиге бараалгадыр көргүзүгүнчү белеткениге база улуг идиг.

Хөгжүмчүлөргө дошка шимчеп, хөгжүм ойнаарына хөккэй белеткели кончуг улуг дузалыг болуп турар. «Тыва эскадрон» — хөгжүмчүлөргө шайбалыг хөккэйге командазы бо чазын Сочи хоорайга 18+ назылыг ойнакчылар аразына Россия чемпионатына киржир. Улуг маргылдаага Тываны аныяк хөгжүмчүлөр болгаш хоочуннар командалары төлээлээр. Хоочуннар моң мурнунда «Дүнеки хөккэй лигазының» регионнар лигазына чемпионнап каан. Ойнаар хевирлер спортунда Тывада ховар чедишкин болган.

"Дош" программасы чүгле хөгжүмнү эвес, а кадык амыдыралды, спорттун ойнаар хевирин, кижилерниң амыдыралдың чырык талазын шилип алырына улуг идигни берип турар делгем, кластерлиг программа болуп, кедизин көргүзе берген.

ИЙИ ХӨГЖҮМЧҮ

Генерал-лейтенант Валерий Михайлович Халилов - (1952 чылдың январь 30, Термез, Узбек ССР — 2016 чылдың декабрь 25, Сочи хоорай чоогунда Кара далай, Россия) — дирижер, композитор. Ансамблдин начальниги — А. В. Александров аттыг Россияның шерииниң Академиктиг ыры болгаш сам ансамблиниң удуртукчузу (апрель-декабрь 2016 чыл). РФ-тиң Чепсектиг Күштериниң шериг-оркестр албанының начальниги — кол шериг дирижеру (2002—2016). (2010). Россияның Композиторлар эвилелиниң кежигүнү.

В. Халилов Тывага Александров аттыг ансамбли-биле удаа-дараа кээп, тыва хөгжүмчүлөр-биле чоок таныжып, оларга кончуг улуг дузазын көргүзүп чораан. «Тыва» деп маршты бижээш, ТР-ниң Чазааның Үрер хөгжүм оркестринге белекке берген. Тываны ол дораан-на сеткил-сагыжына чок хулээп ап, кижилерин сонургап эгелээш. Хөгжүмчүлөр-биле чоок аралашып, оларның уран-чаяанын хүндүлөп, бодунуң эрттирип турганы «Спаск суургазы» үрер хөгжүм делегейинде ат-сурагыг фестивалынче болгаш өске-даа хөгжүм шуулганнарынче чалап турган. Ооң чуртталгазының сөөлгү чылдары Тыва-биле сырый доңнашкан. Аңаа бистиң чуртувусту ажыдып берген баштайгы тыва эжи — республиканың уран чүүл школазының директору, ТР-ниң Чазааның Үрер хөгжүм оркестриниң тургузукчузу Тимур Дулуш (оркестр ам ооң адын эдилеп чоруур). Ол ийи өндүр улуг хөгжүмчүлөр соңнай-мурнай, бо өртемчеден чарлып чоруткан.

2017 чылдың январь 7-де ТР-ниң Чазааның Даргазының Чарлыы-биле Тываның күрүнө филармониязына В. Халиловтуң адын тывыскан.

Бо чылдың январь 30-де (В. Халиловтуң төрүттүнген хүнү) Россияның 15 хоорайларына Валерий Халиловтуң Бүгү-делегей чергелиг хөгжүм фестивалы болуп эрткен.

«Степняк» хөккэй шөлү. 2018 чылдың январь төнчүзү. -36-40 С. Делегейде сурагыг джаз күүседикчизи, хөккэйжи Игорь Бутман (чурукта ортузунда) дошта дириг хөгжүм ойнакчыларын магадап ханмаан. Ол кызыдып тургаш, бистиң хөгжүмчүлөривисти (Үрер хөгжүм оркестри, «ТываДжазБэнд») Красноярскиге болуп эрткен Универсиадаңың куль-

тура программасынче кириштирген. Дош кырынга дириг хөгжүмнү делегейниң аңгы-аңгы чурттарының төлээлери магадап, Тывада ындыг салым-чаяанныг хөгжүмчүлөр барын билип алганнар. Улуг спортчу шуулганга тыва хөгжүмнү делегейге шимчедир талазы-биле дугуржуушкуннар кылдырган.

ХҮНДҮЛҮГ ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫВЫС!

Амыдыралдың чаа эргилишкенин эгези болур чонувустун ханы хүндүлээри Шагаа байырларын уткуштур «Тываэнергосбыт» акционерлиг ниитилел байырын чедирип тур.

Бо байырларды арыг бодалдар, сагыш-сеткилдин амыр-дыжы база бедик көдүрлүүшкүн-биле уткуп алырынарны күзеп, ажыглаан электри чыры дээш шулту өре-ширеңерни төлөп алырынарны кыйгырдывыс.

Электри счетчиги дээрге чүл ол база чүге херегил?

Электри счетчиги дээрге электри энергиязының чарыгдалын хемчээр херексел-дир. Санаашкын херекселдин ажыглаарга чүгле ажыглаан киловадының санын төлээр болгаш, бир дугаарында, хамаатыларның акша-хөреңгизинге камналгалар болур.

Санаашкын херексели дараазында не-

гелделер ёзуугар хүлээр:

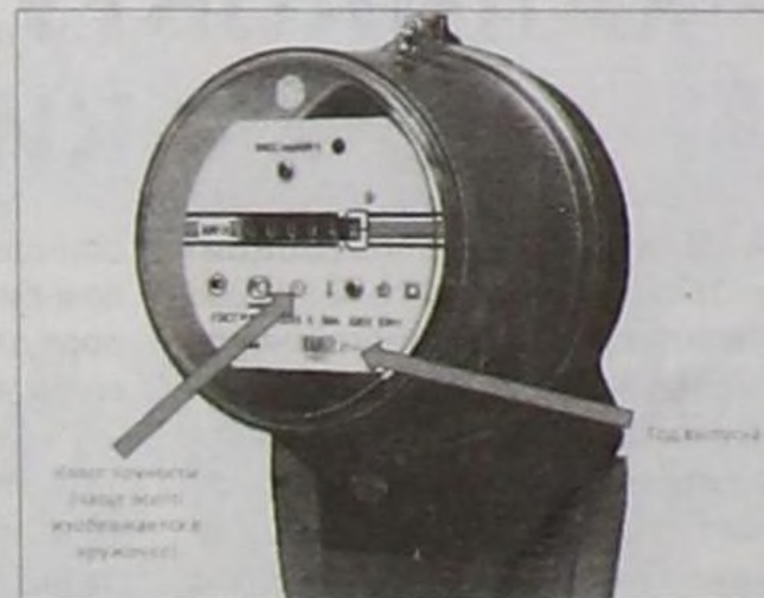
1. Клазының ылапты 2-ден эвээш эвес болур ужурулуг. Көргүзүп 0-ке чоок болза, хемчээр ылаптыг болур.

2. Хыналданың хуусааларын сагыры. Херекселдин паспортунда айыткан хуусалар ёзуугар херекселдин хыналдазын чорудар. Хуусаазын санаашкын херекселдин оон бодунда айыткан үндүргөн ай-хүнүнден билип ап болур. Дүрүм ёзуугар, хыналда аразының хуусаазы 16 чылдан эртпес ужурулуг. Негелделерге дүүшпейн турар санажылга херекселдин электри курлавырлары-биле хандырып турар организация санаашкынга хүлээп албайн барып болур эргелиг. Мындыг таварылгада, РФ-тиң хоойлужудулгазын ёзуугар электри энергиязы дээш төлевирлерни өстүргөн хемчээлге төлөдип болур.

Санаашкын херекселдеринге хыналда негеттинип турар хамаатылар Красноярск край, Хакас болгаш Тыва Республикалар талазы-биле Күрүнениң регионалдыг стандартизация, метрология болгаш шенелделер

төвүнче барып болур. Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 9 а, телефону: 8 (39422) 6-02-27. Хамаатылар хыналда эртер мурнунда, санаашкын херекселдин уштур дугайында, а хыналда эрткен соонда ону тургускан дугайында электри чыры-биле хандырып турар организацияга дыңнаткан турар ужурулуг. Ол ышкаш хереклекчи акшазын камнап, чаа санаашкын херекселдин салдыртыр бе азы эрги херекселдин хынадып алыр бе деп, шилилгени боду кылдыр ужурулуг.

Электри энергиязының чарыгдалдарының санаашкын чогуур негелдеге дүүшкен турар ужурулуг деп, түнелди үндүрүп тура, демдегеп каар чүүл болза, шын санаашкын бодунуң ээлчээнде, электри энергиязын чөптүг чарыгдап, чуртталга-коммунал хандырылганын төлээринге акша-хөреңгизге камналгалыг болур. Электри чырының хереклекчилеринге бажыңнарында саналга херекселдеринче кичээнгеи угландырып, оларның үндүргөн ай-хүнү, шынары негелделерге дүүшпейн турар таварылга илереп

келзе, электри чырының чарыгдалын шын санаарын чедип алырын саналдап тур бис.

Санаашкын херекселдин солудар талазы-биле айтырылгыг каат бажыңнар чурттакчылары хамааржыр башкарылга компаниязынга азы «Тываэнергосбыт» АН-га, чер бажыңнарда чурттап турар хамаатылар электри четкизин харылап турар организацияга (сетевая организация) барып болур.

В ООО «Энергострой» требуется крановщик.
Тел.: +7(39422)48529, 8-905-920-4101

Реклама берикчилериниң кичээнгеинге!

«Шын» солунга реклама, чарлал, медээ болгаш байыр чедиришкенин «Парлалга бажыңы «Тыва медиабөлүк» ТР-ниң күрүнениң автономнуг албан чериниң реклама килдизинде хүлээп турар. Адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың, 100, 3 дугаар каат, 309 дугаар өрээл. Телефон: +7(39422) 2-18-10

Солуннуң ады	Информастыг материалдың турар чери	Үнер хүннери	Өртээ, рубль (Тыва Республиканың чагыдыкчыларынга)	Өртээ, рубль (өске регионнарның чагыдыкчыларынга)
«Шын»	2, 3, 8 болгаш 12 (суббота) дугаар арыннар	Вторник, четверг, суббота	1 см ² =25 рубль	1 см ² =35 рубль
	4-7 болгаш 11 (суббота) дугаар арыннар	Вторник, четверг, суббота	1 см ² =20 рубль	1 см ² =30 рубль

*эң биче модуль – 25 кв. см.

*чагының далашты дээш өртээнге +50% (далашты – парлап үндүрер хүнүнге чедир 2 хонук)

*чарлалды парлап үндүреринден ойталаар болза, 3 хонук бурунгаар болза – төлөөн өртээниң 50%. Бир хонук бурунгаар ойталаан болза, төлөөн өртөөн эгитпес.

Өртөктер 2020 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг.

ЭРЗИН, БАРЫН-ХЕМЧИК МӨГЕЛЕРИНИҢ ТИИЛЕГЕЛЕРИ

(Уланчызы. Эгези 5-ки арында). Начын мөге Айдың Монгуш шыырак дээн анык мөгелериниң бирээзи Сүт-Хөлдөн Кайгал-оол Ондарны буттап, Сүт-Хөлдүн мөгежи Караа Алаңгы Начын мөге Алдын-Сай Оодайны бутташ, көдүрүп октаан. Мерген Монгуш Эрзинниң мөгежи Амыр-Санаа Соянны бутташ, илбектээш, уjur идипкен. Беш дугаар салыг 8 мөгежи хөрежи — Улуг-Хемниң мөгежи Демир-Хая Самдан чарын баштаар арганы чараш ажыглап, Караа Алаңгыны октаан. Начын мөге Айдың Монгуш бодунуң шыырак дээн удурланыкчызы Таңдының мөгежи Мерген Мон-

гушту балдырлап октаан. Начын Хомушку бодунуң удурланыкчызы Кан-Болат Кууларны хончуга бодунуң ынак аргазы күдүктү ажыглап, тиилелгени чедип алган. Артур Шагжы Чөөн-Хемчиктин мөгежи Айдын Монгушту бутташ, октаан. Алдыгы салыг — дерт шыырак мөгежи хөрежинге Артур Шагжы Начын мөге Айдың Монгушту бутташ, илбектээш, ойтур идип бадырған. Начын Хомушку бодунуң удурланыкчызы Демир-Хая Самдан база хончу хөрежинге дискээнге көдүрүп, чаяа идипкен. Тулган тиилекчи дээш ийи мөгежи хөрежинге Барыын-Хемчиктин

мөгежи Начын Хомушку дуржулгалыг мөге Артур Шагжыны хончу хөрежинге кирип алгаш, чыра тыртып, дискээ-биле көдүрүп, күдүктээр арганы ыяк кылгаш, тиилээн. Бо хөреште Н. Хомушкуну «хончу хөрежиниң тергени» деп болур.

Тускай шаңналдарны «Тиилелгеже чүткүл» дээш Кайгал-оол Ондар, «Чараш арга» Тер-Хөлдөн Сундуй Чигжит база Улуг-Хемден Демир-Хая Самдан, «Чараш девиг» Эрзинден Доржу Ондар деткичилерин шаңналдарын алган. Дараазында март айда болур хөрешти Тожу кожуун хүлээнип алган.

Юрий ДАРБААНЫҢ чуруу.

КАРАНТИННИ ЧАРЛААН

Февраль 3-тен эгелээш, чеди хонук дургузунда Росхеретелхайгааралдың Тыва Республикада эргелелиниң саналдааны-биле Кызыл кожуунуң чагыргазы болгаш Кызыл хоорайның мэриясы Кызыл кожуунга болгаш Кызыл хоорайның ниити өөредилге албан черлеринге карантинни чарлаан.

Кызыл хоорайда грипп болгаш тыныш органнарының халдавырлыг аарыглар талазы-биле аараан кижилерниң саны 2,9 катап өскөн. Эмнелге албан черлеринде 2420 аарыг кижилер бүрүткеттинген.

Кызыл кожуунда эпидемиологтур байдал 2,5 катап өскөн. Эпидемиологтур байдал ёзуугар алырга, школа назылыг уругларның саны 3,7 катап хей болуп турар деп, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы дыңнаткан.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3679 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000, Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар: В.О. Куулар, Ч.О. Саая — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860. Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Номери парлагаже дужаганы: график ёзуугар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.